

***Μεσοβυζαντινή μαρμαρογλυπτική στην Εύβοια:
ο γλυπτός διάκοσμος των ναών των Εισοδίων της Θεοτόκου
και του Αγίου Νικολάου στην Άτταλη***

Ανδρομάχη ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ
Ελένη ΤΣΙΟΜΠΙΚΟΥ

Abstract

At the foot of the massif of Dirfys, at the center of the village of Attali and in close proximity to each other, lie the churches of the Presentation of Mary and St. Nicholas, two important, large and similar in dimensions Middle Byzantine monuments of central Euboea. The temples' architecture seems to follow the transitional type with a cruciform based topped by a dome, which are well known in Greece. They can be dated to the late 10th or early 11th century AD. Since 2010 the two monuments, of which the first has the surviving central nave, while the second one is in ruins, have been included in the Operational Programme 'Thessaly-Central Greece-Epirus 2007-2013.'

From the rich original marble decoration from both churches, a number of whole or partial fragments not exceeding 197 have been identified. Before 2011, only 109 of these fragments were known. Recent restoration and reconstruction works in both churches yielded the rest of them. The 197 recovered parts, many of which join, consist a unified whole, the relief decoration of the two monuments. The largest number of the surviving parts comes from the iconostasis of the sanctuary and of the side apses (παραβήματα). Namely, they are part of the thorakia, architraves, pilasters/jambs, small pillars, eight-sided columns, while in the assemblage we also find semi-columns, capitals, as well as parts that belong to the masonry and the openings of the two churches, respectively. Many of these elements bear decoration in two techniques, which are often combined in the same member harmoniously: the bas-relief, high and low, and the embossing. Their themes, mostly floral and geometric, are frequently found on the repertoire of artistic production of the workshops in Attica, Boeotia and Euboea in this period. The sculptures of the churches in Attali, sculptured with great care and technique, provide an excellent example of high sculpture from the end of the 10th and the beginning of the 11th century, the study of which will contribute to our improved understanding and broader knowledge about the middle Byzantine sculpture in the region. Mainly, however, this will contribute to the general understanding and the proper documentation and large-scale restoration of the original appearance of these two central Euboean monuments.

Εισαγωγή

Στις δυτικές παρυφές του ορεινού όγκου της Δίρφυς, στο κέντρο του οικισμού της Άτταλης, βρίσκονται σε απόσταση περίπου 50μ. μεταξύ τους οι ναοί του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου, δύο σημαντικά μεσοβυζαντινά μνημεία της κεντρικής Εύβοιας.¹ Οι ναοί της Άτταλης, με ίδια κάτοψη και όμοιες σχεδόν διαστάσεις (ναός Αγίου Νικολάου: 14,25μ.Χ11,2μ., ναός Εισοδίων Θεοτόκου: 14,5μ.Χ11,8μ.) αποτελούν τα πρωιμότερα από τα λιγοστά ευβοϊκά δείγματα του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο τύπου. Ανήκουν στην παραλλαγή με συνεπτυγμένο το δυτικό τους σκέλος, που θεωρείται εξέλιξη του μεταβατικού τύπου.² Στα ανατολικά τους καταλήγουν σε τρεις πεντάπλευρες εξωτερικά αψίδες, ενώ στα δυτικά σε νάρθηκα, στο βόρειο άκρο του οποίου υπάρχει αρκοσόλιο με χαμηλό πλίνθινο τόξο. Στον ναό του Αγίου Νικολάου προσαρτήθηκε αργότερα εξωνάρθηκας.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου σχεδόν ερειπωμένος, σώζεται σε ύψος 2,5μ., με εξαίρεση τον βορειοδυτικό πεσσό ο οποίος υψώνεται στα 6,5μ.

Σε καλύτερη σχετικά κατάσταση διατηρείται ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, του οποίου ωστόσο η αρχική μορφή έχει αλλοιωθεί από τις επεμβάσεις τις οποίες υπέστη στο πέρασμα των αιώνων. Το κεντρικό κλίτος, το μόνο σχεδόν ακέραιο, διαμορφώθηκε σταδιακά σε μονόχωρο ναό με δίριχτη στέγη. Στους νεότερους χρόνους, για τις λειτουργικές του ανάγκες χτίστηκαν με δομικό υλικό και από τα δύο μνημεία, τέμπλο στο κεντρικό κλίτος³ και τράπεζες με τη μορφήεδράνου στις κόγχες του ιερού και του διακονικού. Τα δύο πλαϊνά κλίτη και ο νάρθηκας σώζονται σε ημερειπιώδη κατάσταση και έχουν μέγιστο ύψος 2,30 μ.

Ο γλυπτός διάκοσμος των δύο ναών

Ο γλυπτός μαρμαρίνος διάκοσμος των δύο ναών της Άτταλης παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον⁴ μέχρι τις αρχές του 2007 ήταν γνωστά 109 μέλη του είτε βρίσκονταν στο βόρειο ακάλυπτο κλίτος του ναού των Εισοδίων, είτε ήταν εντοιχισμένα στο κτιστό τέμπλο και στην τοιχοποιία του (Εικ. 1). Με δεδομένες τις δυσμενείς συνθήκες φύλαξης και διατήρησης των πρώτων, το προσωπικό της τότε αρμόδιας 23ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αρχικά μερίμνησε για τη μεταφορά τους σε αποθήκες, στη συνέχεια τεκμηρίωσε φωτογραφικά και κατέγραψε το σύνολο των γλυπτών και ξεκίνησε τη συστηματική συντήρησή τους στα εργαστήρια της Εφορείας.⁵

1. Koder 1973, 183; Koder and Hild 1976, 129-130; Γεωργοπούλου 1972α, 57-63; 1972β, 368-370; Πέτρου και Ανδρούδης 2006, 1165-1177; Σκούρας 1998, 80-81. Το 1972 πραγματοποιήθηκαν περιορισμένες εργασίες και στα δύο μνημεία από την τότε αρμόδια 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Γεωργοπούλου 1972α, 57-63; 1972β, 368-370). Μετά από συστηματικές ενέργειες της νεοσύστατης τότε 23ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το 2009 τα δύο ευβοϊκά μνημεία εντάχθηκαν στο Γ' Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 'Θεσσαλίας-Στερεάς Ελλάδας- Ηπείρου 2007-2013'. Από τα τέλη του 2010 και έως το καλοκαίρι του 2014, σε εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης αποκατάστασης η οποία εκπονήθηκε το 2002 από τον αρχιτέκτονα Π. Ανδρούδη, υλοποιήθηκε το έργο 'Στερέωση και Αποκατάσταση Ναών Άτταλης Εύβοιας' με υπεύθυνες αρχαιολόγους τις γράφουσες. Στο έργο απασχολήθηκαν επίσης η αρχιτέκτων Ε. Κατσάλη, ο συντηρητής αρχαιοτήτων Δ. Καραμουζάς και οι ειδικευμένοι τεχνίτες Θ. Κατσιρούμπας, Δ. Κατσαρής, Σ. Αγγέλου και Β. Παπαγεωργίου. Οι εργασίες αφορούσαν στο αρμολόγημα και τη στερέωση της τοιχοποιίας των ναών, στην αποκατάσταση των δαπέδων τους, στην αντικατάσταση και την ανακεράμωση της ξύλινης στέγης του ναού των Εισοδίων, και στη συνολική ανάδειξη και απόδοση των ατταλικών μνημείων στο κοινό. Αναλυτικά για τις εργασίες βλ. Καλαμαρά κ.ά. προς δημ.

2. Βοκοτόπουλος 1975, 148 και ιδιαίτερα στην υποσημ. 2; Μαμαλούκος και Πινάτση 2007, 78-80; Πέτρου και Ανδρούδης 2006, 1166-1168.

3. Πέτρου και Ανδρούδης 2006, εικ. 7.

4. Πέτρου και Ανδρούδης 2006, 1170-1173.

5. Τη συντήρησή τους ανέλαβαν εξειδικευμένοι συντηρητές λίθου της Εφορείας, αρχικά η Μ. Κοτσάμπαση και στη συνέχεια ο Δ. Καραμουζάς.

Το 2012 και το 2013,⁶ και ενώ οι εργασίες αποκατάστασης των ναών ήταν σε εξέλιξη, μετά από εισήγηση που κατέθεσαν οι γράφουσες, πραγματοποιήθηκε η αποδόμηση των νεωτερικών κτιστών στοιχείων του ιερού του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου, δηλαδή του τέμπλου και της τράπεζας αντίστοιχα, οπότε αποκαλύφθηκαν εξήντα τέσσερα ακόμη γλυπτά μέλη. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των εργασιών στους δύο ναούς, ήρθαν στο φως άλλα 20 θραύσματα,⁷ με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός της συλλογής γλυπτών της Άτταλης να ανέρχεται σήμερα στα 197 μέλη.

Τέλος, πρέπει να αναφερθούν δύο κιονόκρανα τέμπλου, τα οποία μας είναι γνωστά μόνον από φωτογραφίες παλαιότερων δημοσιεύσεων, και δυστυχώς δεν έχουν έως τώρα εντοπιστεί.⁸

Όπως έχει επισημάνει ο Θ. Παζαράς 'τα διαφράγματα αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό και απαραίτητο στοιχείο του αρχιτεκτονικού διακόσμου του βυζαντινού ναού',⁹ για το λόγο αυτό τα περισσότερα, συγκεκριμένα 116 γλυπτά μέλη της συλλογής της Άτταλης, προέρχονται από τα έξι τέμπλα των δύο ιερών και των τεσσάρων παραβημάτων των δύο ναών· πρόκειται δηλαδή για τμήματα επιστυλίων, κιονοκράνων, οκτάπλευρων κιονίσκων, πεσίσκων, παραστάδων, θωρακίων, καθώς και βάσεων και επιστέψεων αυτών—34 ανήκουν σε αμφικιονίσκους, επιθήματα και κιονίσκους, ενώ στη συλλογή περιλαμβάνονται επίσης μία λεκάνη, πιθανόν αγιασμού, και 24 τμήματα από τις έξι τράπεζες. Η κακή κατάσταση διατήρησης 19 θραυσμάτων, τα οποία ωστόσο διατηρούν ίχνη λάξευσης, δεν επιτρέπει την ακριβή ταύτισή τους. Πρόσφατα, πέντε μαρμάρινα θραύσματα αναγνωρίστηκαν ως τμήματα των πλακών των δαπέδων των ναών.

Μετά την αύξηση στο διπλάσιο του αριθμού των μελών του αρχικού γλυπτού διακόσμου των δύο ναών κατά τις τελευταίες εργασίες,¹⁰ σε συνδυασμό με τα λιγοστά, αλλά σημαντικά νέα δεδομένα που προέκυψαν κατά τη συστηματική και ενδελεχή μελέτη των δύο μνημείων και διευρύνοντας την έρευνα των Πέτρου και Ανδρούδη,¹¹ επιχειρείται πλέον μια συνολική ανασύσταση των τέμπλων των ναών της Άτταλης (Εικ. 2). Τη μελέτη δυσχεραίνουν αφενός η ερειπιώδης μορφή των μνημείων, με αποτέλεσμα την οριστική απώλεια κρίσιμων αρχιτεκτονικών ενδείξεων, όπως τα σημεία πάκτωσης των τέμπλων στους παρακείμενους τοίχους στον Άγιο Νικόλαο, και αφετέρου η απόλυτη ταύτιση τόσο των διαστάσεων όσο και των απολαξεύσεων των στυλοβατών στα δύο κεντρικά κλίτη και στα τέσσερα παραβήματα (Εικ. 3). Κατά συνέπεια, αν και είναι δυνατή με σχετική βεβαιότητα η ανασύνθεση ολόκληρων γλυπτών στοιχείων, όπως επιστυλίων και θωρακίων, και η συναρμογή κάποιων άλλων, δεν υπάρχουν εκείνα τα ασφαλή τεκμήρια που θα μας επέτρεπαν την ακριβή χωροθέτησή τους.

Στη συλλογή της Άτταλης περιλαμβάνονται είκοσι ένα τμήματα επιστυλίων. Η συναρμογή τους και η παρατήρηση των διάκενων των εγκοπών τους, σε αντιστοιχία με αυτών στους στυλοβάτες, επιτρέπουν τη μερική ανασύνθεση των πέντε από τα έξι επιστύλια των δύο ναών και συγκεκριμένα των δύο από τα κεντρικά διάκενα, και των τριών από τα τέσσερα παραβήματα.

Μετά από συγκολλήσεις προέκυψε το επιστύλιο του ενός κεντρικού ανοίγματος, στο οποίο συνανήκουν τέσσερα μαρμάρινα τμήματα, που συναρμόζουν ανά δύο και αντιστοιχούν στα άκρα του (αριθ. 45, 74, 86, 155) (Εικ. 4).¹² Από το δεύτερο κεντρικό επιστύλιο σώζονται τρία θραύσματα (αριθ. 66, 82, 178), που αντιστοιχούν στο τμήμα που εκτείνεται από το νότιο άκρο του επιστυλίου έως περίπου το μέσον της Ωραίας Πύλης (Εικ. 5).

Το μοναδικό επιστύλιο που έχει πλήρως αποκατασταθεί, έχει συνολικό μήκος 2,5μ., διάσταση που

6. Βλ. παραπάνω υποσημ. 1.

7. Συγκεκριμένα βρέθηκαν ενσωματωμένα στην τοιχοποιία, στο δάπεδο και σε τάφο στο ναό των Εισοδίων, ενώ ορισμένα εντοπίστηκαν στην επίχωση στο εσωτερικό του νάρθηκα του ναού του Αγίου Νικολάου.

8. Γεωργοπούλου 1972α, εικ. 3-4; Σκούρας 1998, πίν. 52 αντίστοιχα. Βλ. παρακάτω.

9. Παζαράς 1995, 15.

10. Βλ. παραπάνω υποσημ. 1.

11. Πέτρου και Ανδρούδη 2006, 1165-1183.

12. Οι αριθμοί καταγραφής αναγράφονται όχι με αύξουσα σειρά, αλλά σύμφωνα με τη θέση συναρμογής τους.

αντιστοιχεί σε διάστυλο παραβήματος (αριθ. 88, 87, 107, 91, 162, 90).¹³ Τρία θραύσματα (αριθ. 61, 55, 89) μπορούν πλέον με ασφάλεια να ταυτιστούν με το βόρειο τμήμα πλάγιου επιστύλιου, το οποίο ήταν σμιλεμένο σε δύο ανισομεγέθεις μαρμαρίνους λίθους, μήκους 1,72μ. και 0,70μ. αντίστοιχα, από τους οποίους ο μεγαλύτερος έχει πλήρως αποκατασταθεί. Τέλος, από το τρίτο πλάγιο επιστύλιο σώζεται μόνο το κεντρικό του τμήμα (αριθ. 80) (Εικ. 6).

Μετά από μετρήσεις και επιτόπια παρατήρηση διαπιστώνεται ότι δύο ακόμα συγκολλούμενα μικρά μέλη (αριθ. 104, 108) καθώς και ένα τρίτο (αριθ. 34), προέρχονται από τη νότια άκρη ενός από τα τρία επιστύλια παραβήματος που δε σώζονται ακέραια. Τέλος, το μικρών διαστάσεων μέλος (αριθ. 179) ανήκει στο βόρειο σκέλος του ενός από τα δύο πλάγια επιστύλια, των οποίων το αντίστοιχο τμήμα δεν έχει ακόμη ταυτιστεί.

Στην επόμενη ζώνη ήταν τοποθετημένα τα μέλη που έφεραν τον θριγκό. Σύμφωνα με τις μετρήσεις αλλά και την πρόταση των Πέτρου και Ανδρούδη,¹⁴ τα φέροντα στοιχεία στα δύο κεντρικά κλίτη οργανώνονται με τρόπο πιο σύνθετο, με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται από αυτά στα πλάγια (Εικ. 2). Πράγματι, κάθε επιστύλιο κεντρικού διάκενου εδραζόταν σε τέσσερα κιονόκρανα και ισάριθμους κιονίσκους, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι στα μέσα αλλά και στα άκρα των ανοιγμάτων. Τα αντίστοιχα μέλη στα πλάγια κλίτη είχαν απλή μορφή, αφού εδώ δύο μόνο κιονίσκοι με συμφυές κιονόκρανο στο μέσο έφεραν τα επιστύλια (Εικ. 2).

Από τα οκτώ συνολικά κιονόκρανα γνωστά μέχρι πρόσφατα ήταν μόνο δύο. Το πρώτο, κουλοροπυραμιδοειδές, είχε αποκαλυφθεί κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του ιερού βήματος του Αγίου Νικολάου, που πραγματοποίησε η Μ. Γεωργοπούλου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970,¹⁵ ενώ το δεύτερο έγινε γνωστό από τη δημοσίευση του Θ. Σκούρα το 1998.¹⁶ Δυστυχώς το 2007, οπότε η Εφορεία έκανε τις πρώτες σωστικές ενέργειες περισυλλογής των γλυπτών μελών που βρίσκονταν ελεύθερα στο χώρο¹⁷ κανένα από τα δύο δεν εντοπίστηκε, με αποτέλεσμα να θεωρούνται σήμερα οριστικά χαμένα.¹⁸ Η ανακάλυψη, επομένως, ενός τρίτου κιονοκράνου κατά τις εργασίες αποδόμησης της νεωτερικής Αγίας Τράπεζας στο ναό των Εισοδίων το 2013, αποκτά ξεχωριστή σημασία, καθώς το εύρημα αυτό αποτελεί πλέον το μοναδικό σωζόμενο μάρτυρα της σειράς των κιονοκράνων (Εικ. 7).

Στη συλλογή μας περιλαμβάνονται επίσης 44 τμήματα κιονίσκων τέμπλου, η συναρμογή των οποίων δεν έχει ολοκληρωθεί (Εικ. 8). Συνολικά στους δύο ναούς υπήρχαν 16 κιονίσκοι, όλοι οκτάπλευρης διατομής και πιθανόν μονολιθικοί. Από αυτούς οι οκτώ του κεντρικού κλίτους είναι λίγο πιο επιμελημένοι, καθώς το ανώτερο τμήμα τους κοσμεί ανάγλυφη ταινία. Η σύνδεσή τους με τα κιονόκρανα επιτυγχάνεται με μεταλλικούς συνδέσμους που εισέρχονταν και στα δύο μέλη. Αντίθετα, οι οκτώ κιονίσκοι των τεσσάρων παραβημάτων είναι ακόσμητοι με συμφυές κιονόκρανο (Εικ. 7).

Η χωροθέτηση στα τέμπλα έξι οκτάπλευρων κιονίσκων συμφυών με υποκείμενους πεσσίσκους, πρακτική που εξασφάλιζε τη σταθερότητα του φράγματος, παραμένει προβληματική για τους εξής λόγους: Καταρχήν, οι ορθογώνιες εγκοπές των στυλοβατών των δύο ναών στις οποίες αντιστοιχούν είναι μόνον τέσσερις. Επιπλέον, έχουν ήδη εντοπιστεί εννέα πεσσίσκοι με συμφυείς τους ορθογώνιας

13. Το επιστύλιο ήταν αρχικά κατασκευασμένο από μονόλιθο. Τα έξι συνανήκοντα μέρη του εντοπίστηκαν όλα στη διάλυση του νεωτερικού τέμπλου.

14. Πέτρου και Ανδρούδης 2006, εικ. 11, 12.

15. Γεωργοπούλου 1972α, εικ. 3, 4.

16. Σκούρας 1998, πίν. 52α.

17. Διορισμένη στην τότε νεοσύστατη 23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, η πρώτη από τις γράφουσες πραγματοποίησε αυτοψία στα δύο μνημεία τον Φεβρουάριο του 2007, οπότε διαπίστωσε την κακή κατάσταση διατήρησης των γλυπτών μελών στο βόρειο κλίτος του ναού των Εισοδίων. Αμέσως η Εφορεία, υπό την επίβλεψή της, προχώρησε στην μεταφορά τους σε αρχαιολογικές αποθήκες (βλ. παραπάνω σ. 2).

18. Βλ. σχετ. Σκούρας 1998, 80-81, όπου αναφέρεται μάλιστα και η ύπαρξη ενεπίγραφης πλάκας, πιθανόν κτητορικής επιγραφής, η οποία επίσης αγνοείται.

διατομής σταθμούς των βημοθύρων, οι οποίοι ενίοτε απολήγουν σε επίμηλα. Η απουσία, τέλος, άλλων απολαξέψεων στα σωζόμενα δάπεδα των δύο ναών δε μας επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποια άποψη σχετική με τη χρήση τους.

Τα μετακίονια διαστήματα έφραζαν θωράκια τα οποία σύμφωνα με τις διαστάσεις τους μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: τα πλατιά προορίζονταν για τα ανοίγματα του κεντρικού κλίτους, ενώ τα στενά γι' αυτά των πλαγίων κλιτών (Εικ. 2). Τα δεδομένα που έχουν προκύψει από τις εργασίες συντήρησης μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε ικανοποιητικά τα τέσσερα μεγάλα θωράκια των κεντρικών ανοιγμάτων, καθώς και τα τέσσερα στενομήκη από τα οκτώ των παραβημάτων. Τέσσερα επιμήκη τμήματα της συλλογής με τραπεζίωση διατομή (αριθ. 39, 43, 71, 181) μπορούν να ταυτιστούν με βάσεις θωρακίων, ενώ το μέλος με αριθ. 72, ανάλογης διατομής, θεωρείται επίστεψη θωρακίου. Στην υπόθεσή μας συνηγορεί ο άξονας του επαναλαμβανόμενου διακοσμητικού μοτίβου στη λοξότμητη όψη του.

Συμπερασματικά, σε δομή και οργάνωση τα φράγματα των δύο ναών της Άτταλης ακολουθούν την τυπολογία της μεσοβυζαντινής λιθογλυπτικής, τόσο στη σύλληψη και τη δομή όσο και στην κατασκευή τους.¹⁹ Πρόκειται για τριμερή ευθύγραμμα τέμπλα με τα κεντρικά ανοίγματα μεγαλύτερα και πιο σύνθετα, ενώ τα πλαϊνά απλούστερα και στενομήκη, τακτική που απαντά και σε γειτονικά μνημεία της περιοχής, όπως στον Άγιο Λουκά στον ομώνυμο οικισμό²⁰ και στην Αγία Τριάδα του Κριεζώτη κοντά στα Ψαχνά.²¹ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι πέντε στυλοβάτες, με εξαίρεση αυτόν στην πρόθεση του Αγίου Νικολάου, βρέθηκαν κατά χώρα οπότε επανατοποθετήθηκαν στο πλαίσιο αποκατάστασης των δαπέδων των δύο ναών.²²

Τον γλυπτό διάκοσμο των δύο ναών συμπλήρωναν ανάγλυφα επιθήματα, από τα όποια έχουν βρεθεί τέσσερα (αριθ. 56, 96, 161, 166) (Εικ. 8).

Τεχνικές διακόσμησης

Τα περισσότερα από τα γλυπτά είναι σμιλεμένα σε λευκό μάρμαρο με λίγες φλεβώσεις, του οποίου η προέλευση δεν έχει εντοπιστεί. Σχεδόν όλα φέρουν διάκοσμο, για την απόδοση του οποίου έχει κυρίως χρησιμοποιηθεί η τεχνική του χαμηλού ανάγλυφου. Η επιπεδόγλυφη τεχνική έχει εφαρμοσθεί σε μικρή έκταση κυρίως για την απόδοση των ψευδοκουφικών μοτίβων (Εικ. 4). Με έξεργη τεχνική αποδίδονται κυρίως τα κομβία, ένσταυρα ή ανθεμωτά, που προσδίδουν πλαστικότητα και τοποθετούνται συχνότερα στη λοξότμητη πλευρά των επιστυλίων, προκειμένου να τονίσουν το κέντρο του διακοσμητικού μοτίβου τόσο αυτής της όψης όσο και της επιφάνειας του θριγκού (Εικ. 4, 5, 7). Και οι τρεις τεχνικές, μεμονωμένες ή σε συνδυασμό²³, εφαρμόζονται με επιμέλεια και δεξιοτεχνία. Στις λοξότμητες επιφάνειες των επιστυλίων, σε ένα περιθύρωμα και σε ένα θωράκιο παραβήματος διαπιστώνεται και η χρήση τρυπανιού για την ένθεση διακοσμητικών στοιχείων από υαλόμαζα ή λίθο (Εικ. 4, 6, 11). Τέλος, στον ένα τύπο κουφικών μοτίβων η έλλειψη επεξεργασίας του βάθους υποδηλώνει την ένθεση κηρομαστίχης (Εικ. 4).

19. Βλέπε πρόχειρα το τέμπλο από τον κατεστραμμένο σήμερα ναό του Αγίου Λουκά (1014), μετόχι της περιώνυμης μονής, σύμφωνα με την πρόταση αποκατάστασης του Ορλάνδου (Ορλάνδος 1951, εικ. 1, 4), το επίσης κατεστραμμένο τέμπλο του κοιμητηριακού ναού της Μεγίστης Λαύρας, σύμφωνα με την πρόταση αποκατάστασης του Ανδρούδη (Ανδρούδης 2008, 263-265, εικ. 6), αλλά και αργότερα το τέμπλο στον ναό του Ταξιάρχη Λοκρίδας το οποίο πρόσφατα αναχρονολογήθηκε (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2006, εικ. 1, 2, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

20. Ορλάνδος 1951, 136, εικ. 4, όπου και άλλα παραδείγματα.

21. Ορλάνδος 1939-1940, 114, εικ. 11.

22. Καλαμαρά κ.ά. προς δημ.

23. Ο συνδυασμός διαφόρων τεχνικών στο ίδιο γλυπτό μέλος απαντά και σε άλλα σύνολα της Εύβοιας, όπως στον Άγιο Λουκά (Ορλάνδος 1951, εικ. 2, 3), στον Άγιο Γεώργιο Γυμνού (Σκούρας 1998, πίν. 96γ), στην Παναγία Περιβλέπτου στα Πολιτικά (Μπούρας 1988-1989, φωτ. 2- 3; Σκούρας 1998, πίν. 177γ), στον Άγιο Ιωάννη στα Πολιτικά (Σκούρας 1998, πίν. 180γ), κι αλλού.

Διακοσμητικά θέματα

Τα διακοσμητικά θέματα, αναβιώσεις των προηγούμενων αιώνων, είναι κυρίως φυτικά και γεωμετρικά, ευρέως διαδεδομένα στο ρεπερτόριο της μεσοβυζαντινής γλυπτικής, αλλά και σύμβολα όπως ο σταυρός και το χρίσμα. Η πληθώρα ωστόσο των μεταξύ τους συνδυασμών προσδίδει μια αίσθηση πρωτοτυπίας στο τελικό αποτέλεσμα και φανεώνει τη συνθετική ικανότητα των λιθοξόνων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σύνθεση στην κάτω όψη τμημάτων δύο επιστυλίων από την Ωραία Πύλη κεντρικού κλίτους. Πρόκειται για ορθογώνιο διάχωρο το οποίο κομβώνεται με ρόμβο, μοτίβο που εμφανίζεται από το 10ο αι. και απαντά σταθερά σε όλο τον 11ο αι.²⁴ Στο πρώτο επιστύλιο (αριθ. 45), στο εσωτερικό του ρόμβου εγγράφεται ισοσκελής σταυρός,²⁵ με πεπλατυσμένες τις κεραιές,²⁶ ενώ τα κενά πληρούνται με σχηματοποιημένα ανθεμωτά κοσμήματα. Εξωτερικά, φύλλα άκανθας που απολήγουν σε ημίφυλλα καλύπτουν τα τέσσερα γωνιαία τμήματα. Με παρόμοιο τρόπο είναι φιλοτεχνημένο το μοτίβο και στο δεύτερο κεντρικό επιστύλιο (αριθ. 82), με μόνη διαφορά ότι εδώ ο ταινιωτός σταυρός είναι αγκυρωτός (Εικ. 5).²⁷ Ανάλογη διάταξη των επιμέρους θεμάτων βρίσκουμε σε επιστύλια στη μονή του Οσίου Λουκά αλλά και σε δύο τμήματα στο Μουσείο της Κιουτάχειας (10ος-11ος αι.).²⁸

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διάκοσμος της κάτω όψης τριών τμημάτων επιστυλίου (αριθ. 66, 74²⁹, 86), που βρισκόταν επάνω από τα θωράκια κεντρικού κλίτους (Εικ. 4). Σε ορθογώνιο διάχωρο κομβώνονται σε οριζόντια διάταξη τρεις ανισομεγέθεις μεταξύ τους κύκλοι, ο κεντρικός πολύ μεγαλύτερος. Στα δύο τμήματα το εσωτερικό του κεντρικού κύκλου πληρούται με πολύφυλλο ρόδακα, ενώ στο τρίτο είναι λαξευμένο εξάκτινο χρίσμα, θέμα γνωστό από την παλαιοχριστιανική τέχνη.³⁰ Και στις δύο περιπτώσεις οι τέσσερις εξωτερικές γωνίες γεμίζουν με ισάριθμα ανθεμωτά κοσμήματα με λογχοειδή απόληξη. Απλοποιημένη εκδοχή της σύνθεσης, με παράλειψη των πλάγιων μικρών κύκλων, βρίσκουμε σε δόμο με ανάγλυφο διάκοσμο στην Επισκοπή Άνω Βόλου.³¹

Ιδιαίτερη και μάλλον σπάνια είναι η τριμερής σύνθεση που απαντά στο κεντρικό τμήμα των πλάγιων επιστυλίων (αριθ. 80, 87, 89) (Εικ. 6). Το κεντρικό τετράγωνο διάχωρο καταλαμβάνει έξεργος δίσκος με εγχάρακτο οκτάκτινο χρίσμα, ενώ στα δύο πλάγια παριστάνονται αυτοτελή ακανθόφυλλα σε σχήμα S, μοτίβο που χρησιμοποιείται από τα Παλαιοχριστιανικά χρόνια, για παράδειγμα σε θωρά-

24. Μηλίτση 2008, 435.

25. Το μοτίβο του ρόμβου να περικλείει σταυρό απαντά στη διακόσμηση θωρακίων ήδη από τα Παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως για παράδειγμα στο τέμπλο της Καταπολιανής στην Πάρο (Μητσάνη 2006, 85, εικ. 1, 5, 7, 19, όπου κι άλλα παραδείγματα). Γενικά για το θέμα βλ. Πάλλας 1950, 233-249.

26. Αυτός ο τύπος σταυρού είναι γνωστός από τα Παλαιοχριστιανικά χρόνια και παραμένει σε χρήση και τα επόμενα χρόνια, βλ. πρόχειρα Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 22, 53, 74, 103, 154, 202. Απαντά επίσης σε θωράκιο από τη μονή Πετράκη, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.) (Κωνστάντιος κ.ά. 2004, αριθ. 29). Σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα εντοπίζουμε σε ένα ακόμη γλυπτό της συλλογής της Άτταλης (αριθ. 29).

27. Ο αγκυρωτός σταυρός, γνωστός από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, όπως ενδεικτικά αναφέρουμε επίθημα από τη Ρωμαϊκή Αγορά της Αθήνας, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (5ος αι.) (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 56, όπου κι άλλα παραδείγματα), απαντά συχνά σε γλυπτά του 10ου και 11ου αι., για παράδειγμα σε θωράκιο από τον Άγιο Ιωάννη στην Έφεσο (10ος αι.) (Büyükkolancı 2008, 77, αριθ. 8), σε αθηναϊκό υπέρθυρο άγνωστης προέλευσης (10ος αι.) και σε σαρκοφάγο από τη βιβλιοθήκη του Αδριανού, και τα δύο σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (11ος αι.) (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 138 και 202 αντίστοιχα), σε κιονόκρανο στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά (Μπούρα 1980, εικ. 112) και σε επιστύλιο σε δεύτερη χρήση, σήμερα στον Άγιο Δημήτριο στις Χαϊχούτες Ζια Ασφεντιού της Κω (11ος αι.) (Μηλίτση 2008, 433, εικ. 4).

28. Υαζίν 2008, εικ. 19, 20. Βλ. επίσης στην παρούσα μελέτη εικ. 10, 14.

29. Τα επιστύλια με αριθ. 66 και 74 προέρχονται από τον Άγιο Νικόλαο, σύμφωνα και με την ανασκαφέα (Γεωργοπούλου 1972α, 61).

30. Βλ. ενδεικτικά Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 30, 71. Χρίσμα κοσμεί επίσης τη μία όψη αμφίγλυφης πλάκας στη συλλογή γλυπτών της Χαλκίδας (αριθ. 180) (αδημοσίευτη). Συχνότερα την εποχή αυτή το χρίσμα κοσμεί θωράκια (Σκλάβου-Μαυροειδή 1992, 544-547; Στουφή-Πουλημένου 1999, 104-105).

31. Ανδρούδης και Κοντογιαννοπούλου 2004, 43, εικ. 9.

κιο στην κοιμητηριακή βασιλική του Δίου.³² Αυτή η τριμερής σύνθεση άλλοτε παραμένει αυτοτελής, και άλλοτε, όπως στο επιστύλιο αριθ. 87 επαναλαμβάνεται, οπότε τα δύο διαδοχικά S είναι αντικριστά σχηματίζοντας καρδιόσχημο μοτίβο. Παρόμοιο είναι το διακοσμητικό μοτίβο σε μεταγενέστερο επίθημα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (12ος αι.).³³ Ο βλαστός αυτού του τύπου απαντά και στη στενή επιφάνεια του επιστυλίου αριθ. 74 να πλαισιώνει έξεργο ακανθωτό ρόδακα (Εικ. 4).

Πιο απλή και συνηθισμένη είναι η θεματολογία στις λοξότμητες στενές επιφάνειες των επιστυλίων. Διαδοχικά τοξύλλια που στηρίζονται σε διπλούς κιονίσκους και πλαισιώνουν φυτικά μοτίβα κοσμούν δύο τουλάχιστον τμήματα επιστυλίων (αριθ. 74, 82) (Εικ. 4, 5). Το θέμα που καθιερώνεται τον 10ο αι. στη Μικρά Ασία,³⁴ γνωρίζει στη συνέχεια ευρεία διάδοση στα μνημεία του ελλαδικού χώρου, όπως για παράδειγμα σε ένα μέλος από τον ναό της Θεοτόκου στα Κάτω Λιόσια, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (τέλη 10ου - αρχές 11ου αι.)³⁵ και σε ένα στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα Πηλίου.³⁶ Ανάλογο μοτίβο εντοπίζουμε σε επιστύλιο εντοιχισμένο στον δυτικό τοίχο της Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά³⁷ και σε μικρό τμήμα επιστυλίου από την Παλαιολογία Καρύστου, σήμερα στο Μουσείο της πόλης.³⁸

Επίσης κοινό και σχετικά απλοποιημένο είναι το μοτίβο με το πεντάφυλλο αντίστροφο ανθέμιο³⁹ που κοσμεί αρκετά μέλη επιστυλίων της ευβοϊκής συλλογής (αριθ. 72, 88, 90, 91, 108).⁴⁰ Το θέμα απαντά συχνά σε έργα του 10ου και του 11ου αι., όπως ενδεικτικά στα επιθήματα της εκκλησίας της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά,⁴¹ αλλά και στο ομώνυμο μετόχι της μονής στην Εύβοια.⁴² Στις περιπτώσεις όμως αυτές είναι πιο περίπλοκο και σύνθετο καθώς το μοτίβο έχει καρδιόσχημο πλαίσιο, ενώ στην Άτταλη ατέρμονες συμπλεκόμενες δισχιδείς, ισομερείς ταινίες χωρίς κόμβους περικλείουν τα ανθέμια, όπως σε τμήμα επιστυλίου (αριθ. 98M) από οικόπεδο επί της οδού Κακαρά στη Χαλκίδα (9ος-10ος αι.),⁴³ σήμερα στη συλλογή της Χαλκίδας, σε τμήμα από τον Άγιο Λουκά Ευβοίας,⁴⁴ σε ένα από τη γειτονική μονή Σαγματά,⁴⁵ σε πολλά γλυπτά μέλη στην αθωνική μονή Βατοπεδίου,⁴⁶ σε επιστύλιο από τη μονή Σαράβαρη (11ος αι.) σήμερα στη μονή Ιβήρων,⁴⁷ σε κάθετο μέλος περιθωρώματος από το χώρο του Ωρολογίου του Κυρρήστου (12ος αι.)⁴⁸ και σε τμήμα επιστυλίου, άγνωστης προέλευσης (12ος αι.),⁴⁹ και τα δύο τελευταία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Ψευδοκουφικά και ορθά πολύφυλλα ανθέμια σε ανατολίζοντα πλαίσια συμπληρώνουν το εικαστικό ρεπερτόριο με το οποίο κοσμείται η στενή όψη των επιστυλίων της Άτταλης. Στα κουφικά μπορούμε να διακρίνουμε δύο τουλάχιστον τύπους. Ο πρώτος, που απαντά σε επτά μέλη τοποθετημένα σε πλάγια κλί-

32. Στουφή-Πουλημένου 1999, 102, εικ. 121, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. Κωνσταντίνος κ.ά. 2004, αριθ. 46.

34. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 119, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

35. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 158, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία και συγκεντρωμένα άλλα παραδείγματα. Σκλάβου-Μαυροειδή 2008, 289, εικ. 4.

36. Ανδρούδης και Κοντογιαννοπούλου 2004, 41, εικ. 2.

37. Μπούρας 1988-1989, 55, 58, σχ. 1, φωτ. 2, 3.

38. Πρόκειται για αδημοσίετο τμήμα επιστυλίου με διαστάσεις 32X28X17εκ.

39. Για την προέλευση του θέματος και σχετικά παραδείγματα βλ. Μπούρα 1980, 65-66. Για τη διάδοση του μοτίβου στη γλυπτική του ελλαδικού χώρου βλ. επίσης Vanderheyde 2005, 116 όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα.

40. Τρίφυλλο ανθέμιο απαντά μεμονωμένο και στο επίθημα με αριθ. 166 της συλλογής. Όμοιο αδημοσίετο επίθημα (αριθ. 68) φυλάσσεται στις αποθήκες της Εφορείας στη Χαλκίδα.

41. Μπούρα 1980, εικ. 92-95.

42. Ορλάνδος 1951, εικ. 2.

43. Αδημοσίετο.

44. Σκούρας 1998, πίν. 30ζ. Εδώ η ταινία του πλαισίου είναι μονομερής και εκφύεται από το ανθέμιο, ενώ κάθε μοτίβο είναι αυτοτελές.

45. Βογιατζής 2000, πίν. 133.

46. Παζαράς 2001, εικ. 33-36, 101 κ.ο.κ.

47. Ανδρούδης 2008, 267, εικ. 11α-β

48. Κωνσταντίνος κ.ά. 2004, αριθ. 47.

49. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 219.

τη (αριθ. 55, 80, 87, 88, 107, 108, 162) αποτελείται από δύο ανάγλυφα εναλλασσόμενα διαδοχικά μοτίβα (Εικ. 6) και παρουσιάζει μεγάλη συνάφεια με τον κοσμήτη του ιερού και με θωράκια από την εκκλησία της Παναγίας στη μονή Οσίου Λουκά⁵⁰, καθώς και με ένα θωράκιο από την Αθήνα, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (10ος αι.).⁵¹ Ο δεύτερος εφαρμόζεται σε πέντε τμήματα από κεντρικό διάκενο με εξαίρεση τον αριθ. 89 (αριθ. 66, 74, 86, 89, 155) (Εικ. 4).⁵² Το μοτίβο αυτό που αποδίδεται με επιπεδόγλυφη τεχνική, ιδιαίτερα περίτεχνο και επιμελημένο, παρουσιάζει σημαντική αναλογία με μια διακοσμητική ταινία που περιβάλλει δύο θωράκια παραθύρων στην ανατολική όψη του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά,⁵³ αλλά και με ανάλογα που εντοπίζονται σε γειτονικά μνημεία, όπως στο τέμπλο της Παναγίας Περιβλέπτου στα Πολιτικά⁵⁴ και σε επιστύλιο στον Άγιο Λουκά στον ομώνυμο οικισμό.⁵⁵ Κουφικά μοτίβα απαντούν σε γλυπτά μέλη και άλλων μνημείων της ευρύτερης περιοχής, όπως σε ένα επιστύλιο από την Αγία Τριάδα Αυλίδας (11ος αι.), σήμερα στη συλλογή της Χαλκίδας (αριθ. 896),⁵⁶ στον Άγιο Γεώργιο Γυμνού και στον Άγιο Ιωάννη Πολιτικών.⁵⁷

Κοινότυπος είναι ο διάκοσμος των θωρακίων στα κεντρικά κλίτη (Εικ. 9). Η όλη σύνθεση με πλέγμα από τριπλή, ανισομερή ταινία που σχηματίζει ρόμβο, εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο και συμπληρωματικούς κύκλους στις τέσσερις γωνίες με πολύφυλλους ρόδακες στο εσωτερικό τους, γνωστή ήδη από τους Παλαιохριστιανικούς χρόνους,⁵⁸ επανέρχεται και απαντά συχνά σε μνημεία του ελλαδικού χώρου κατά τον 10ο και τον 11ο αι.⁵⁹ Τα θωράκια της συλλογής μας παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά στην εκκλησία της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά,⁶⁰ στη γειτονική μονή Περιβλέπτου στα Πολιτικά⁶¹ και στον Άγιο Γεώργιο Γυμνού.⁶² Ωστόσο η σύνθεση στην Άτταλη είναι σχετικά απλούστερη, αφού τόσο ο κεντρικός κύκλος με τον κοιλόκυρτο ρόδακα στο εσωτερικό, όσο και οι γωνιαίοι, δεν κομβώνονται με τον ρόμβο και το ορθογώνιο αντίστοιχα, αλλά εφάπτονται.⁶³ Ανάλογα παραδείγματα εντοπίζουμε σε τμήμα θωρακίου (αριθ. 571) στη συλλογή γλυπτών της Χαλκίδας (10ος-11ος αι.), σε σειρά αθηναϊκών θωρακίων από τη Συλλογή Θησείου και την Ακρόπολη, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο που χρονολογούνται από τον 9ο έως τον 11ο αι.⁶⁴, σε αυτό από τη μονή Πετράκη (11ος αι.)⁶⁵ στο ίδιο Μουσείο, στα θωράκια που κοσμούν το τέμπλο του ναού της Παναγίας Κρήνας στη Χίο⁶⁶ και πρόσφατα συνδέθηκαν με τα νησιά των Κυκλάδων και τη Μικρά Ασία (τέλη 10ου - αρχές 11ου αι.),⁶⁷ σε ένα στη μονή Βατοπεδίου,⁶⁸ καθώς και σε ένα σε δεύτερη χρήση στην Παναγία Κυπαρισσιώτισσα στην Κω (τέλη 10ου - αρχές 11ου αι.).⁶⁹

50. Μπούρα 1980, εικ. 183, 165 και 166 αντίστοιχα.

51. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 149.

52. Μπούρα 1980, 102, εικ. 190.

53. Μπούρα 1980, 99-102, εικ. 171-172 όπου κι άλλα παραδείγματα.

54. Μπούρας 1988-1989, 55, σχ. 2, φωτ. 2.

55. Μπούρα 1980, 102, εικ. 189 και 188 αντίστοιχα.

56. Δημοσίευτο.

57. Σκούρας 1998, πίν. 96γ και 180γ αντίστοιχα.

58. Σκλάβου-Μαυροειδή 1992, 543-547.

59. Για παραδείγματα βλ. ενδεικτικά Μηλίτση 2008, 430, ιδιαίτερα υποσημ. 50, 51; Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 149, 179, 180.

60. Μπούρα 1980, 98-100, εικ. 165, 166, σχ. 3 όπου κι άλλα παραδείγματα.

61. Μπούρας 1988-1989, 55, φωτ. 4; Ορλάνδος 1937, εικ. 4.

62. Σκούρας 1998, πίν. 97ε.

63. Στην ίδια, αλλά σχετικά απλοποιημένη αντίληψη, είναι και μια σειρά θωρακίων σε ναούς της Κωνσταντινούπολης, τα οποία χρονολογούνται το 10^ο -11^ο αι., για παράδειγμα θωράκιο, σήμερα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, όπου οι γωνιαίοι κύκλοι ούτε κομβώνονται, ούτε εφάπτονται με τον ρόμβο ή το ορθογώνιο πλαίσιο (Evans and Wixon 1997, αριθ. 3), όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία συγκεντρώνει και άλλα παραδείγματα).

64. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 1985-86, 166-169, 171-172, εικ. 16, 21, 24, 26, 27.

65. Κωνσταντίνος κ.ά. 2004, αριθ. 28; Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 180.

66. Μπούρας 1980-1981, 165-180.

67. Πέννας 2008, 452, εικ. 2, 3.

68. Παζαράς 2001, 36, 47, 100, 101.

69. Μηλίτση 2008, 430-432, εικ. 3.

Πρωτότυπη σε σύλληψη και οργάνωση είναι και η σύνθεση σε τρία στενομήκη θωράκια παραβημάτων, εκ των οποίων τα δύο σώζονται ακέραια (αριθ. 46, 79) (Εικ. 10).⁷⁰ Έξι ταινιωτοί κύκλοι, ανά τρεις σε οριζόντια διάταξη στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα του θωρακίου, κομβώνονται με έναν μεγαλύτερο στο κέντρο, στο εσωτερικό του οποίου εγγράφονται άλλοι τέσσερις σε σταυρωτή διάταξη καθώς και ένα τετράγωνο. Το κεντρικό απλοποιημένο πλέγμα απαντά σε θωράκιο εντοιχισμένο στον δυτικό τοίχο της μονής Καρυών στην Αχλαδερή Ευβοίας.⁷¹ Παρόμοιος είναι ο διάκοσμος σε δύο θωράκια από ναούς του Αμαρουσίου, το πρώτο εντοιχισμένο στην Αγία Τράπεζα του μεταβυζαντινού ναού των Αγίων Ασωμάτων (10ος αι.),⁷² και το δεύτερο χαμένο σήμερα, από την Παναγία Νερατζιώτισσα⁷³ καθώς στη σύνθεση κυριαρχεί η συμπλοκή τετραγώνων και κύκλων με ρόδακες στο εσωτερικό τους.

Ιδιαίτερα περίτεχνος είναι και ο δεύτερος τύπος στενού θωρακίου (Εικ. 11). Μετά από συνένωση πολλών θραυσμάτων προέκυψε ταινιωτό μοτίβο που εγγράφεται σε διπλό ταινιωτό ορθογώνιο πλαίσιο, και χαρακτηρίζεται από τη συμπλοκή τετραγώνων και κύκλων. Πρόκειται ουσιαστικά για σύνθεση με τρεις κύκλους σε κάθετο άξονα, από τους οποίους ο μεσαίος είναι μεγαλύτερος. Στο εσωτερικό του κομβώνεται με τετράγωνο το οποίο επίσης κομβώνεται εσωτερικά με μικρότερο κύκλο. Ρόδακες διαφόρων τύπων πληρούν τους μικρούς κύκλους, ενώ τα γωνιαία τμήματα γεμίζουν με σχηματοποιημένο παχύφυλλο ελικοειδή βλαστό σε σχήμα S, που απολήγει σε τριμερές άνθος. Ο πολύπλοκος συνδυασμός γεωμετρικών σχημάτων στο θωράκιο της Άτταλης βρίσκει αναλογίες σε έργα αθηναϊκών εργαστηρίων, όπως στο εντυπωσιακό θωράκιο από τη μονή Πετράκη (τέλη 10ου - αρχές 11ου αι.),⁷⁴ σε θωράκιο από τη Μικρά Ασία, στο θωράκιο από τον Άγιο Ιωάννη στην Έφεσο (11ος αι.),⁷⁵ ενώ η επεξεργασία και απόδοση των φύλλων του βλαστού με την κεντρική λάξευση απαντά σε θωράκιο από το ναό της Θεοτόκου στα Κάτω Λιόσια.⁷⁶ Τα θωράκια αυτά σήμερα φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Ποικιλία διαπιστώνεται και στην απόδοση δύο πολύ κοινών και αγαπητών μοτίβων, του σταυρού και του ρόδακα. Εκτός από τον αγκυρωτό σταυρό και τον σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα που ήδη αναφέραμε, στη συλλογή της Άτταλης απαντούν, σπάνια, ο σταυρός τύπου Μάλτας, κυρίως στα επιθήματα (αριθ. 56, 96, 161)⁷⁷ και ο φυλλοφόρος σταυρός,⁷⁸ όλοι σε διάφορες παραλλαγές. Ο τελευταίος, που διακρίνεται σε επίθημα τρούλου (αριθ. 29) (Εικ. 12), παρά την αδρή απόδοσή του και την κάπως βιαστική εκτέλεσή του, ακολουθεί στη μορφολογία αυτόν σε επίθημα στην εκκλησία της Παναγίας στη μονή Οσίου Λουκά.⁷⁹ Τέλος, ο αγκυρωτός σταυρός αποδίδεται με διαφορετικές τεχνικές, είτε επιπεδόγλυφα είτε ανάγλυφα, όπως και σε κιονόκρανο στον Άγιο Ανδρέα στους Παραμερίτες.⁸⁰

Μεγάλη ποικιλία διαπιστώνεται και στην απόδοση των ροδάκων, διάφοροι γνωστοί τύποι των οποίων όχι σπάνια συνδυάζονται στο ίδιο γλυπτό, όπως για παράδειγμα στα πλατιά θωράκια της Ωραιάς Πύλης (Εικ. 9). Πολύφυλλοι με κοίλο βάθος στα πέταλα, και πολύφυλλοι αστεροειδείς των οποίων τα πέταλα με τις κοίλες νευρώσεις εναλλάσσονται με σταγονοειδή, τοποθετούνται ανά δύο

70. Τα θραύσματα με αριθ. 102 και 105 με διάκοσμο αυτού του τύπου συγκολλούνται, ενώ ένα τρίτο (αριθ. 173) δεν είναι δυνατό να συσχετισθεί.

71. Φαράντος 1980, πίν. 27α.

72. Πάλλης 2008, 306-307, εικ. 2 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

73. Πάλλης 2008, 307, εικ. 3 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

74. Κωνσταντίος κ.ά. 2004, αριθ. 29.

75. Bùyükkolanci 2008, 78, αριθ. 10.

76. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 91.

77. Ανάλογο παράδειγμα απαντά και σε θωράκιο από τον Άγιο Λουκά Ευβοίας (Ορλάνδος 1951, εικ. 4).

78. Ο φυλλοφόρος σταυρός απαντά ήδη από τα Παλαιοχριστιανικά χρόνια ως διακοσμητικό θέμα ποικίλων γλυπτών μελών, και παραμένει σταθερά σε χρήση τους επόμενους αιώνες (Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 53, 127, 140, 152, 153, 165, 183, 202 κ.ο.κ.). Για την εξέλιξη του θέματος και την ποικιλία παραλλαγών βλ. ενδεικτικά Μπούρα 1980, 30-31, σχ. 7. Για το θέμα βλ. Flemming 1969. Βλ. επίσης «Kreuz», *Realexikon zur byzantinische Kunst V* (1995) 1-284.

79. Μπούρα 1980, εικ. 132.

80. Φαράντος 1980, 346-347, πίν. 12. Για τον ναό βλ. επίσης Μαμαλούκος 1994, 181-187. Για το κιονόκρανο βλ. Μαμαλούκος ό.π., 186, πίν. 104, εικ. 16.

όμοιοι χιαστί. Η πρακτική αυτή, κοινή στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, απαντά και σε άλλα ευβοϊκά μνημεία, όπως σε ένα θωράκιο άγνωστης προέλευσης που βρίσκεται στον αύλειο χώρο της εκκλησίας της Κοίμησης της Θεοτόκου Βλαχιάς και σε θωράκια στον Άγιο Νικόλαο στα Φύλλα.⁸¹

Πιο ιδιαίτεροι είναι οι ομφαλωτοί ρόδακες που κοσμούν κυρίως τα κιονόκρανα. Το μοναδικό σωζόμενο κιονόκρανο της συλλογής καθώς και τα δύο γνωστά μόνο από φωτογραφίες,⁸² αποτελούν τυπικό παράδειγμα κιονοκράνων με 'κομβία',⁸³ καθώς κάθε όψη τους εκτός από τους ρόδακες κοσμείται με αστεροειδές κόσμημα ή ακανθοειδές ανθέμιο, όλα σε λυρόσχημο πλαίσιο από τριπλή ταινία (Εικ. 7). Τα παλαιότερα γνωστά δείγματα αυτού του διακοσμητικού τύπου κολουροπυραμιδοειδούς κιονοκράνου εντοπίζονται στην εκκλησία της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά⁸⁴ και φαίνεται ότι αποτέλεσαν το πρότυπο για μια σειρά κιονοκράνων που κατασκευάζονταν την εποχή αυτή κυρίως στον ελλαδικό χώρο, όπως στη Μακρυνίτσα, στην Αθήνα και στον Μυστρά.⁸⁵ Ιδιαίτερα διαδεδομένος ήταν ο τύπος και στην Εύβοια, όπου εκτός από την Άτταλη, απαντά στον Άγιο Λουκά Ευβοίας (1014)⁸⁶ και στην Αγία Τριάδα Κριεζώτη.⁸⁷

Τέλος, η διακόσμηση των πεσίσκων με διπλό βαθμιδωτό πλαίσιο και καμπυλούμενες προς τα μέσα τις στενές πλευρές, αποτελεί κοινό τόπο στον ελλαδικό χώρο (Εικ. 8).⁸⁸

Επίλογος

Τα γλυπτά από τους ναούς του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Άτταλη, λαξευμένα με επιμέλεια και υψηλή τεχνική, αποτελούν ένα εξαιρετο δείγμα γλυπτικής τέχνης του τέλους του 10ου αι. και των αρχών του 11ου, το οποίο εντάσσεται στην καλλιτεχνική παραγωγή των εργαστηρίων της Αττικής, της Βοιωτίας και της Εύβοιας.

Η ομοιογένεια του διακόσμου, η ποικιλία στην εφαρμογή τεχνικών αλλά και ο συνδυασμός γνωστών θεμάτων, φανερώνουν επιδέξιους μαρμαρογλύπτες τόσο στο επίπεδο της τεχνικής όσο και της σύνθεσης. Εικονογραφικά η προσήλωση σε γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα και η επιβίωση παλααιοχριστιανικών τύπων δημιουργούν μια αίσθηση αρχαιότητας, η οποία ωστόσο συνδυάζεται αρμονικά με τις νέες τάσεις, όπως αυτές καθιερώνονται στην εκκλησία της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά και γνωρίζουν στη συνέχεια ευρεία διάδοση μέσω των εικονογραφημένων χειρογράφων και των πολύτιμων υφασμάτων. Πράγματι, ψευδοκουφικά, ανατολίζοντα στυλιζαρισμένα θέματα και ένθετα υλικά πλουτίζουν και ανανεώνουν το εικαστικό ρεπερτόριο των λιθοξόνων της εποχής και δίνουν μια δημιουργική πνοή στην τέχνη της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Ιδιαίτερα στα γλυπτά της Άτταλης, η μεγάλη ποικιλία πολύπλοκων συμπλεγμάτων, συχνά πρωτότυπων, που διέπονται ωστόσο από μια ενιαία κεντρική σύλληψη, αποκαλύπτει την ευρηματικότητα, τη σχεδιαστική άνεση αλλά και τη βαθιά γνώση των προτύπων που διέθεταν οι τεχνίτες που εργάστηκαν επί τόπου για την κατασκευή τους. Οι συνθέσεις, οργανωμένες με συμμετρία διακρίνονται για το καθαρό σχέδιο και την επιμονή στη λεπτομέρεια. Τα μοτίβα, ακόμα και τα ατέρμονα, έχουν εσωτερικό ρυθμό και ακρίβεια, σμιλεύονται με επιμέλεια και δεξιοτεχνία. Το τελικό αποτέλεσμα, εκλεπτυσμένο και συνάμα εντυπωσιακό και πολυ-

81. Σκούρας 1998, εικ. 69α και 202δ, αντίστοιχα.

82. Βλ. παραπάνω.

83. Grabar 1976, 56.

84. Μπούρα 1980, 96-98, εικ. 156, 158, όπου αναλύεται η προέλευση του τύπου.

85. Μπούρα 1980, 97, εικ. 159 και 160 αντίστοιχα. Στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας ένα ακόμη κιονόκρανο αυτού του τύπου είχε εντοπιστεί στη χαμένη σήμερα συλλογή γλυπτών από το Μαρούσι, το οποίο πρόσφατα χρονολογήθηκε στον 10^ο-11^ο αι. (Πάλλης 2008, 310, εικ. 5 κάτω σειρά στο κέντρο, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία).

86. Μπούρα 1980, 97, εικ. 157; Ορλάνδος 1951, 133 εικ. 2.

87. Μπούρα 1980, 97, εικ. 158; Ορλάνδος 1939-1940, 113, εικ. 10.

88. Ενδεικτικά σημειώνουμε το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά (Μπούρας 2001, εικ. 67).

τελές, ενδεικτικό υψηλής χορηγίας, δε φτάνει στην εκζήτηση, αλλά αποπνέει μια αίσθηση λιτότητας και σαφήνειας. Άλλωστε, τα γλυπτά της Άτταλης ομοιάζουν με έργα της ίδιας εποχής που παράγονται στην Αθήνα, τα οποία παρά την πρόσληψη νεωτερικών στοιχείων, διατηρούν έντονες τις επιδράσεις από το κλασικό τους παρελθόν.

Παράλληλα, η λεπτή εκτέλεση, η τέλεια λείανση του στιλπνού μαρμάρου στις πλατιές ενιαίες επιφάνειες, τα κοφτά περιγράμματα των περίτεχνων θεμάτων που αναδεικνύονται στον λείο κάμπο και η άψογη επεξεργασία του υλικού επιβεβαιώνουν την άρτια τεχνική των τεχνιτών της Άτταλης.

Στον απόηχο της μεγάλης τέχνης της περιώνυμης μονής του Οσίου Λουκά, της οποίας πιθανόν οι ναοί της Άτταλης να ήταν μετόχια, αλλά και των αθηναϊκών εργαστηρίων, οι λιθοξόοι της Εύβοιας συνεχίζουν με συνέπεια και σεβασμό τη μεγάλη γλυπτική παράδοση του ελλαδικού χώρου, δημιουργώντας ένα σύνολο υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας που διέπεται από καλαισθησία και κομψότητα.

Βιβλιογραφία

- Ανδρούδης, Π. και Μ. Κοντογιαννοπούλου (2004) 'Βυζαντινά γλυπτά του 10ου - 12ου αιώνα σε ναούς του Πηλίου'. *En Bólw* 12, 40-43.
- Ανδρούδης, Π. (2008) 'Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 263-283.
- Βογιατζής, Σ. (2000) 'Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία'. *Αρχαιολογικό Δελτίον* 51-52 (Α' Μελέτες), 304-332.
- Βοκοτόπουλος, Π. (1975) *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από τον τέλος του 7ου μέχρι του τέλος του 10ου αιώνας*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- Γεωργοπούλου, Μ. (1972α) 'Άγιος Νικόλαος Άτταλης Εύβοιας'. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, 57-63.
- Γεωργοπούλου, Μ. (1972β) 'Άτταλη, Ναός Αγίου Νικολάου - Ναός Εισοδίων Θεοτόκου'. *Αρχαιολογικό Δελτίον* 27(Β' Χρονικά), 368-370.
- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Ν. (1985-1986) 'Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ΙΓ'*, 157-173.
- Καλαμαρά, Π., Κατσελάκη, Α., Ε. Κατσάλη, Ε. Τσιομπίκου, Δ. Καραμούζας (Υπό έκδοση) 'Οι εργασίες αποκατάστασης των ναών της Άτταλης στην Εύβοια'. Στο *Πρακτικά του 5ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 26.2-1.3, 2015*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κωνσταντίος, Δ., Τ.Π. Σκώττη, Α. Λαζαρίδου, Ν. Σκυλογιάννη-Δημητρακοπούλου, Α. Κατσελάκη, Κ. Καλαφάτη, Ε. Χαλκιά, Μ. Μπορμπουδάκη, Ε. Παπασταύρου, Α. Μπεκιάρης επιμ. (2004) *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Βυζαντινό; Χριστιανικό Μουσείο.
- Μαμαλούκος, Σ. (1994) 'Ο Άγιος Ανδρέας στους Παραμερίτες Ευβοίας'. Στον Τόμ. *Ι Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, 181-187. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Μαμαλούκος, Σ. και Χ. Πινάτση (2007) 'Συμπληρωματικά στοιχεία για το καθολικό της μονής Περιβλέπτου στα Πολιτικά Εύβοιας'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών ΛΖ'*, 71-82.
- Μηλίτση, Ε. (2008) 'Τμήματα μεσοβυζαντινών τέμπλων από την Κω'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 421-445.
- Μητσάνη, Α. (2006) 'Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ΚΖ'*, 75-89.
- Μπούρα, Λ. 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Μπούρας, Χ. (1980-1981) 'Το τέμπλο της Παναγίας Κρήνας και η χρονολόγησή της'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Ι'*, 165-179.
- Μπούρας, Χ. (1988-1989) 'Παρατηρήσεις στο καθολικό της μονής της Θεοτόκου "Περιβλέπτου" στα Πολιτικά Εύβοιας'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών ΚΗ'*, 53-62.
- Μπούρας, Χ. (2001) *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ορλάνδος, Α. (1937) 'Η Περιβλεπτος των Πολιτικών της Εύβοιας'. *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος Γ'*, 175-184.
- Ορλάνδος, Α. (1939-1940) 'Η Αγία Τριάς Κριεζώτη'. *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος Ε'*, 119-141.
- Ορλάνδος, Α. (1951) 'Το παρά το Αλιβέρι μετόχιον του Οσίου Λουκά Φωκίδος'. *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος Ζ'*, 131-145.
- Παζαράς, Θ. (1995) 'Το μαρμαρίνο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Η'*, 15-31.
- Παζαράς, Θ. (2001) *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πάλλας, Δ. (1950) 'Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου'. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 74, 233-249.
- Πάλλης, Γ. (2008) 'Sporia γλυπτών από την περιοχή Αμαρουσίου Αττικής'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 303-315.

- Πέννας, Χ. (2008) 'Νέα στοιχεία αποκατάστασης και ερμηνείας του τέμπλου της Παναγίας Κρήνας στη Χίο'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 447-465.
- Πέτρου, Δ. και Π. Ανδρούδης (2006) 'Οι βυζαντινοί ναοί του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Άτταλη Εύβοιας'. Στο *1ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης I, Μάρτιος 27- Απρίλιος 2, 2003*, επιμέλεια Α. Μαζαράκης Αινιάν, 1165-1177. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας; Υπουργείο Πολιτισμού.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. (1992) 'Δύο θέματα της παλαιοχριστιανικής γλυπτικής τον 11ο αιώνα'. Στον Τόμ. 2 *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 46], επιμέλεια Ε. Κυπραίου, 543-548. Αθήνα; Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. (1999) *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού; Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. (2008) 'Στοιχεία του γλυπτού διακόσμου ναών της Αθήνας τον 10ο αιώνα'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 287-301.
- Σκούρας, Θ. (1998) *Χριστιανικά μνημεία της Εύβοιας*. Χαλκίδα.
- Στουφή-Πουλημένου, Ι. (1999) *Το Φράγμα του Ιερού Βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος: μελέτη αρχαιολογική και λειτουργική*. Αθήνα: Εκδόσεις Κληροδοτήματος Βασιλικής Δ. Μωραΐτου.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Β. (2006) 'Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας'. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ΚΖ*, 125-134.
- Φαράντος, Χ. (1980) 'Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες στις περιοχές των χωριών: Αλιβέρι, Κατακαλός, Βελούσια, Άγιος Λουκάς, Παραμερίτες, Θαρούνια, Κρεμαστός, Οριό, Μουρτάρι, Οχτωνιά, Αυλωνάρι, Άγιος Γεώργιος και Αχλαδερή της Νότιας Εύβοιας'. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών ΚΓ*, 323-380.

*

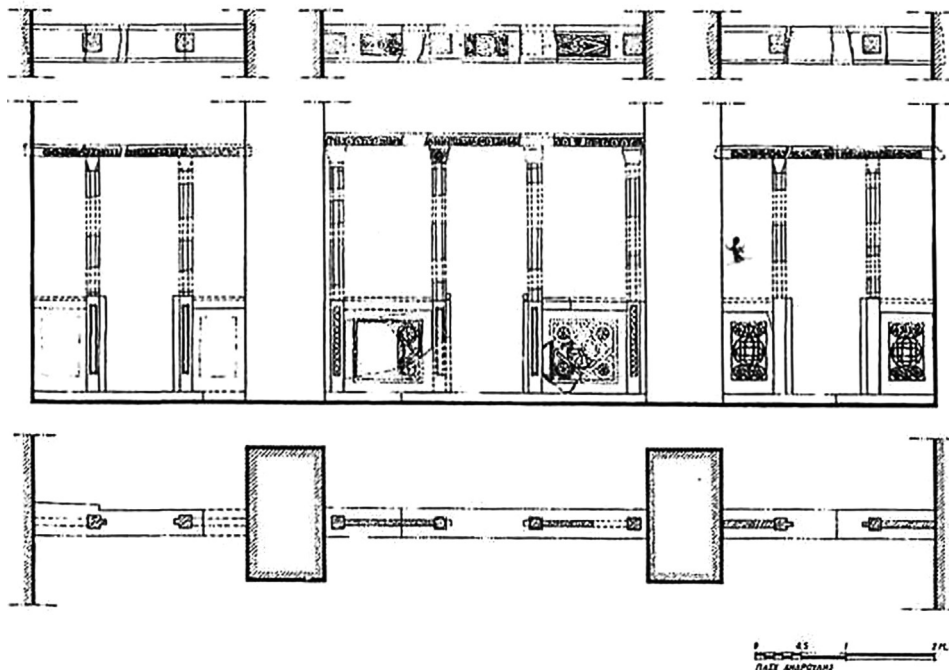
- Büyükkolancı, M. (2008) 'Exemples des plaques de parapet provenant de Saint Jean à Éphèse'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 71-79.
- Evans, H. and W. Wixon, eds. (1997) *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843-1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Flemming, J. (1969) 'Kreuz und Pflanzenornament'. *Byzantinoslavica* 1, 88-115.
- Grabar, A. (1976) Vol. II of *Sculptures byzantines du moyen age (XIe-XIVe siecle)*. Paris: Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 12.
- Koder, J. (1973) *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Koder, J. and F. Hild (1976) 'Hellas und Thessalia'. Vol. I. of *Tabula Imperii Byzantini*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Restle, M. (1991) 'Kreuz'. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Bd. V, 1-284.
- Vanderheyde, C. (2005) 'Sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis, du Xe au début du XIIIe siècle'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 45.
- Yalçın, A.-B. (2008) 'Le sculpturemediobizantine di Yalvaç'. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement* 49, 139-159.

Εικόνες

Εικόνα 1: Άτταλη. Τμήμα πεσσίσκου εντοιχισμένου στην κόγχη του ιερού του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου.

Εικόνα 2: Άτταλη. Σχέδιο πρότασης αποκατάστασης τέμπλου από τον Π. Ανδρούδη.

Εικόνα 3: Άτταλη. Σχεδιαστική αποτύπωσης σωζόμενων insitu στυλοβατών τέμπλων ναού Εισοδίων Θεοτόκου (Ευχαριστούμε για το σχέδιο την αρχιτέκτονα μηχανικό της ΕΦΑ Ευβοίας Ευρυδίκη Κατσάλη).

Εικόνα 4:
Άτταλη. Τμήμα
επιστυλίου.

Εικόνα 5:
Άτταλη. Τμήμα
επιστυλίου.

Εικόνα 6:
Άτταλη. Τμήμα
επιστυλίου.

Εικόνα 7:
Άτταλη. Κιονόκρανο.

Εικόνα 8:
Άτταλη. Οκτάπλευρος
κιονίσκος, πεσσίσκος,
παραστάδα.

Εικόνα 9:
Άτταλη.
Αποκατάσταση θωρακίου
κεντρικού διάκενου.

Εικόνα 10:
Άτταλη. Θωράκιο στενού διάκενου.

Εικόνα 11:
Άτταλη. Αποκατάσταση θωρακίου στενού διάκενου.

Εικόνα 12: Άτταλη. Επίθημα τρούλου.